

שיח זכויות וצילום כראיה בספרות ילדים

ישראלית*

מאת

עינת ברעם אשל**

לזכר אחייני סמ"ר נטע ברעם ז"ל,
אוהב אדם וסביבה,
שנפל על משמרתו במוצב נחל עוז
ביום 7.10.2023.

1	פתיחה
3	הקורפוס
5	מקרה מבחן 1: ילדות ופליטות
8	מקרה מבחן 2: ילדות וסֶפֶר
11	מקרה מבחן 3: ילדות, קיפוח מגרדי והרס הבית
15	ספרות מצולמת ותרבות פוליטי ומשפטית

פתיחה

בספרה 'לשון החוק ושפת הילדים' מתבוננת טליה דיסקין בתרבות הילד המקומית מבעד לעדשה המשפטית-חברתית.¹ זהו מחקר חלוצי הנדרש לשלל זיקות קישור אפשריות בין תרבות הילד וספרות הילדים והנוער בישראל לבין תחום המשפט, ובמיוחד אל המשפט כתרבות. חדשנותו של המחקר אינה מובנת מאליה. בספרה של נילי כהן, 'משפטים ומלים: החיים בין משפט לספרות', מתארת המחברת את האופן ההדוק שבו מוטבעים שני התחומים זה בזה; למעשה, טוענת כהן, קשה להעלות על הדעת יצירה ספרותית נטולת יסודות משפטיים. שכן, לא

* רשימה זו מתפרסמת כחלק מאוסף פרסומים בעקבות ערב עיון לכבוד צאתו של ספרה החדש של ד"ר טליה דיסקין: "לשון החוק ושפת הילדים" שהתקיים באוני' תל אביב (27.12.2022).
** המכללה האקדמית בית ברל.

¹ טליה דיסקין, **לשון החוק ושפת הילדים: משפט וחברה בעיתונות הילדים בעשור הראשון למדינת ישראל** (2022), (להלן: דיסקין).

אחת מייצגת הספרות מורכבות חברתית ותרבותית, תפיסות אמת מגוונות, מקריות, אינטרסים וחירות אישית, חומרים שגם המשפט, המבקש להשכיח סדר חברתי, נדרש להם בתכיפות.² דברי כהן מתקבלים על הדעת ביתר תוקף בתחום תרבות הילד וספרות הילדים – תחומים עתירי תכנים דידקטיים, החותרים להקנות לנמעניהם הצעירים ערכים ומצוות "עשה" ו"אל תעשה", להטמיע בהם משמעת ואחריות חברתית, להציג מחלוקות וקונפליקטים ולציידם בכלים לניהול סכסוכים. ובכל זאת, על אף זיקתם המתמשכת אל החוק והצו, הסדר החברתי, השיפוט המוסרי, הגישור והפשרה, הקשר בין תרבות הילד וספרות הילדים לתחום המשפט נחקר לראשונה בשיטתיות רק בספרה החשוב של טליה דיסקין.

קריאת הספר 'לשון החוק ושפת הילדים' וההזמנה לשאת דברים באירוע ההשקה שנערך לרגל פרסומו באוניברסיטת חיפה (18.01.2023) עודדו אותי, אפוא, לבדוק את האפשרות להחיל את העדשה המשפטית-חברתית על קורפוסים נוספים בספרות הילדים, וכך אעשה בחיבור זה שבו יידונו כמה דוגמאות של ספרות ילדים מצולמת, סוגה המעסיקה אותי בשנים האחרונות. עד כה נמשך לבי במיוחד לביורור תפקודו של הצילום ככלי מעצב ומאפיין (תחליף לאיור המסורתי), המסייע להעמיד פרסונות ספרותיות עשירות וחיוניות של ילדים וילדות.³ אולם החלת הפריזמה המשפטית על יצירות הספרות המצולמות העלתה עוד אפשרות: תפקודו של הצילום כראיה משפטית-חברתית לתנאי החיים, הקונפליקטים והמורכבות הזוהית שחווים ילדים בישראל. תפישת הצילום המעטר ספרי ילדים באופן זה היא אפשרות מסעירה המאירה את כוחם לפעול לטיפול תודעתם המשפטית של קוראיה הצעירים על שלל התופעות והמושגים הקשורים בה. הכוונה להסכמים משפחתיים, קהילתיים וטריטוריאליים, למוסכמות ולתקנות האוכפות אותם; לזכויות הפרט ולשאלות של מוסר והגיונות; להתודעות לשלטון החוק בנסיבות שגרתיות או חריגות, לציות לו, להפרתו ולייצוגיהם הספרותיים של כל אלה.

בספרה 'אין ילדים מחוץ לפוליטיקה' (2018) תיארה סלינה משיח את המסורת של הרחקת הילדות וספרות הילדים המערבית מן הפוליטי. לדבריה, הרחקה זו נועדה להגן על הילדות מעולם המבוגרים הנגוע בכוח ושחיתות ולשמר אותה כמובלעת של טוהר ותמימות.⁴ אלא שבספרות הילדים הישראלית לא נשמרה הרחקה זו בקפדנות יתרה, ותכנים פרטיים ורגשיים, "לא חינוכיים" ואפילו נונסנסיים נשזרו בה תמיד בתכנים אחרים, מגוייסיים, לצורכי הקולקטיב הלאומי.⁵ זאת עוד; החיים במדינת ישראל גזרו לא אחת על ילדים וילדות להיחשף בעל כורחם למציאות החברתית, הפוליטית והלאומית הסבוכה השוררת בסביבתם

² נילי כהן, **משפטים ומלים: החיים בין משפט לספרות** 13-15 (2022).

³ ראו, למשל: Einat Baram Eshel, *Reflections on Photography, Place, and Identity: Children of the Arab minority in Israeli Photographed Picturebooks*, In *JEWISH AND ARAB CHILDHOOD IN ISRAEL: CONTEMPORARY (PERSPECTIVES 173-190* (Einat Baram Eshel et al. eds., 2021).

⁴ סלינה משיח, **אין ילדים מחוץ לפוליטיקה: ספרות ילדים ונוער ואוריינות פוליטית** (2018).

⁵ יעל דר "כשהמגוייס היה יפה, והיפה – מגוייס: ערעור ההנחה על מאבק מובנה בין הפוליטי לבינ ה"פה לעצמו" בעיתונות הילדים הפועלית בטרם מדינה" **קשר** 44, 86-80 (2013).

ולהשלכותיה. מלחמות ישראל, המתיחות המתמדת בגבולות הארץ ופיגועי הטרור הרבים בפנימה, הבהירו כי ילדים החיים באזורי עימות הם בשר מבשרו של הסכסוך⁶ וחיזקו את עמדתם של הדוגלים בחינוך פוליטי, משפטי ואזרחי מגיל צעיר⁷ ושל סוכני תיווך התומכים ביצירת ספרות ילדים אקטיביסטית.⁸ עמדה דומה מבטאים ספרי הילדים הנבחרים בחיבור זה, שראו אור על סף המאה ה-21 ובראשיתה. מדובר בספרים שבמרכזם ילדים וילדות המשתייכים לקבוצות מיעוט בחברה הישראלית וחיים במרחבי סֶפֶר ועימות המתנהלים באמצעות הסדרים משפטיים ייחודיים. הקריאה בהם מאפשרת אפוא לקוראיהם הצעירים להישיר מבט אל עדויות כתובות ומצולמות ממציאות סוערת, קרובה אליהם ורחוקה מהם גם יחד, שבה חיים ומתנהלים בני גילם.

הקורפוס

את כניסתם של ספרי ילדים מצולמים לישראל יש לזקוף לזכות מפעלה של הצלמת השבדית אנה ריבקין-בריק (1908-1970), שיזמה את הוצאתם לאור של עשרים ספרים לערך, המבוססים על צילומים אותנטיים של ילדים וילדות ממבחר ארצות. הצילומים נשזרו בסיפורים מפרי עטן של כמה סופרות, בהן אסטריד לינדגרן, ורה פורסברג ואלי ינס, וזכו לפופולריות גדולה בשבדיה ובעולם. ידידותה של ריבקין-בריק עם היוצרת הישראלית לאה גולדברג הביאה לתרגום הסדרה לעברית (ולתוספת של שני ספרים מקוריים על ילדי ישראל). בישראל של אמצע המאה העשרים שימשו ספרים אלה לקוראיהם הצעירים צוהר כמעט יחיד אל תרבויות ששמן יצא למרחוק (באסיה, באירופה ובאפריקה) אך מעטים זכו אז להכיר הלכה למעשה. בתנאים של ריחוק גיאוגרפי ותת-תקשורת היוו הצילומים שליוו את הספרים הללו המחשה מרתקת של ילדויות רבגוניות ברחבי העולם. הם הציגו אותן בייחודן ובה בעת הדגישו את תווי האופי המשותפים להן באשר הן. הצלחת הסדרה של אנה ריבקין-בריק בישראל היתה גדולה מאד וגם היום רואים אור ספרים מצולמים בהשראתה.

⁶ לאחרונה הבהירה זאת ההתקפה האכזרית של ארגון חמאס על איזור עוטף עזה ב-7 באוקטובר 2023. בהתקפה זו נרצחו עשרות ילדים וילדות ואחרים נחטפו לעזה-רבתי, פעוטות, ילדים ובני-נוער איבדו את יקיריהם ואלפים חוו חוויות טראומטיות. בעניין זה ראו, למשל: "היפוך הגילים המזועזע של טבח ה-7 באוקטובר", **מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל** (6 נובמבר 2023) <https://www.taubcenter.org.il/age-reversal-of-october-7-massacre>; תמי הופמן "יום הילד הבינ"ל מספק תזכורת לפגיעה המתמשכת של המלחמה בילדי ישראל ולמהלכים שיש לנקוט למענם" **המכון הישראלי לדמוקרטיה** (20 נובמבר 2023) <https://www.idi.org.il/articles/51576>.

⁷ ניר מיכאלי "חינוך ופוליטיקה במערכת החינוך הישראלית", **ביטאון מכון מופ"ת** 54, 10-15 (2014).
⁸ תמר גרטה "האם בכוחה של ספרות לחולל שינוי חברתי/פוליטי" ספרות ילדים ונוער 132, 60-67 (2011).

בתוך קורפוס זה, ההולך וגדל במתינות,⁹ ראוי לשים לב לקבוצה מעניינת של שבעה ספרים שראו אור על סף ובראשית שנות האלפיים, המציגים דיוקנאות של ילדים וילדות מקבוצות מיעוט החיות בישראל (או בקרבתה ובזיקה עזה אליה). מדובר בספרים שהם פרי שתי יוזמות ספרותיות. תמר וְרֵטָה ועבד אלסלאם יונס כתבו במשותף שני ספרים שבמרכזם ילדים מן החברה הערבית: 'רים, הילדה מעין חוד' (1999; צילומים: שימי נכטיילר ודניאל ורטה) ו'החלום של יוסף' (2003, צילומים: מיקי קרצמן). ואילו עֵמֶלָה עֵינַת פרסמה חמישה ספרים על ילדים וילדות מקבוצות תרבותיות מגוונות: 'אמני – הילדה מע'ג'ר' (2003, צילומים: אחלאם שיבל), 'שמוליק – הילד מבני ברק' (2004, צילומים: נועה פלד, אלי לייבנר), 'זֵינֵב – הילדה מהמדבר' (2005, צילומים: מוחמד אל-ע'נאמי), 'הסוד הגדול של חואן' (2006, צילומים: טני מלגה) ו'גילת – הילדה מדימונה' (2008, צילומים: יעל רוזן). הגיוון הלאומי-דתי, האתני והמגדרי של גיבורי וגיבורות הספרים הללו מובהק: רים היא מוסלמית המתגוררת בכפר הערבי עֵינַת חוד בכרמל (שתושביו ברחו במלחמת 1948, בתיו נתפסו בידי תושבי עֵינַת-הוד והוא הוקם במיקום חדש, סמוך לכפר הישן), יוסף הוא בן למשפחת פליטים פלסטינית, אמני היא עלאוויית, שמוליק – יהודי-חרדי, זֵינֵב בדואית, חואן הוא בן למשפחת אנוסים בספרד, המגלה את שורשיו היהודים ועולה לבסוף לישראל, וגילת היא בת לקבוצת האפריקאיים העבריים המתגוררים בדימונה. סיפוריהם האישיים של ילדים וילדות אלה מתרחשים תמיד על רקע היסטורי, לאומי, דתי או גיאוגרפי-פוליטי הכרוך גם במורכבות משפטית.

שלושה מקרי מבחן ייסקרו להלן וירחיבו מעט את הדיון במורכבות זו באמצעות סיפוריהם של ילד אחד ושתי ילדות מקבוצות מיעוט דוברות ערבית. סיפורו של יוסף פותח צוהר אל חייהם של ילדים במחנות הפליטים הפלסטיניים, שתושביהם המבוגרים נמלטו אליהם במלחמת 1948 או 1967; סיפוריה של זֵינֵב מתאר את סבלם של הבדואים המתגוררים ביישובים הלא רשמיים בנגב; ואילו סיפוריה של אמני מלמד על החיים בכפר ע'ג'ר, על גבול הלבנון, בצל עימות ארטילרי מתמשך. ביצירות הספרותיות הללו מקבלים הקוראים הישראלים הצעירים הזדמנות להתוודע לבנות ובני גילם, שחיי השגרה שלהם מושפעים מן היחס של החוק הישראלי כלפי קהילתם (וגם ההפך הוא הנכון – מן היחס של הקהילה אל החוק) ולעתים מהסכמים משפטיים ייחודיים. על רקע זה אבקש לטעון שבספרים הללו השימוש בצילומים (במקום באיורים) לא נועד (רק) לסיפוק סקרנותם הטבעית של הקוראים הצעירים, כמו בספרי ריבקיין-בריק. לחילופין, צילומים אלה פועלים כדי להתמודד עם "משפט הציבור"¹⁰: לפוגג פחדים, ניכור ועוינות מפני מפני "חשודים מידיים" (האוכלוסיות שגיבורי וגיבורות הספרים מייצגים), ללמד על נסיבות

⁹ איסוף הספרים וקטלוגם מלמד כי מדובר בקורפוס המונה כמאה ספרים לערך.
¹⁰ הכוונה לעמדותיו של הציבור הרחב ולשיח התקשורתי בסוגיות העומדות על סדר היום הציבורי, וכן לכושרו של הציבור להעריך החלטות שלטוניות. ראו: רונן שמיר "הפוליטיקה של הסבירות: שיקול-דעת ככוח שיפוטי" **תאוריה וביקורת** 5, 7-23 (1994).

החיים הסבוכות שלהם, לספק עדויות אופי מיטיבות על אודותיהם ולהוכיח את תום לבם, ניקיון כפיהם ו"חפותם" הא-פריורית.

מקרה מבחן 1: ילדות ופליטות

'החלום של יוסף' הוא ספר ילדים שראה אור בשנת 2003 בפורמט דו-לשוני, כתוב עברית וערבית. את הספר כתבו במשותף הסופרת הישראלית תמר ורטה (כיום ורטה-זהבי) והסופר הפלסטיני עבדאלסלאם יונס והוא מלווה בצילומיו של הצלם מיקי קרצמן. שלושת היוצרים הם פעילים חברתיים בזירות שונות. תמר ורטה היא אקטיביסטית, מרצה לחינוך וסופרת ילדים פורייה ועטורת פרסים, העוסקת ביצירתה בקביעות בעוולות ובתיקון חברתי.¹¹ עבדאלסלאם יונס הוא פסיכולוג, מרצה לפסיכולוגיה ופעיל חברתי פלסטיני, זוכה פרס הקן לירושלים לשנת 1999 לקידום הסובלנות והדמוקרטיה בעיר הבירה.¹² הצלם מיקי קרצמן הוא אמן, מרצה לצילום ופעיל חברתי, שנבחר בשנת 2015 על ידי המרכז הבינלאומי לצילום בניו-יורק לרשימת 50 הצלמים המחויבים-ביותר-חברתית בתולדות הצילום.¹³

גיבורו של הספר ומספרו בגוף ראשון הוא יוסף, המתגורר במחנה הפליטים הדיישה. יוסף הוא ילד הנוטה לשגות בחלומות, ומסיבה זו לועגים לו חבריו, הדוחים את ניסיונותיו לחבור אליהם. יוסף מוצא נחמה בציור ואצל סבתו, המרבה לספר לו סיפורים על ילדותה. במיוחד הוא אוהב לצייר את חלומותיו: סוסה, ג'ונגל פראי המקיף את ביתו ואופני מרוץ. החלום על האופניים המשוכללים מוסבר בעוני הגדול המאפיין את מקום מגוריו של יוסף. לדבריו לכל ילדי דיישה יש "משהו שדומה לאופניים": "אם תראו פעם ילד נוסע מהר על אופניים כמעט מפורקים ומחוזקים בכל מיני חוטי ברזל תדעו שהוא מדהישה" – הוא פונה ישירות לקוראי הספר.¹⁴ כמיהתו של יוסף לאופניים הופכת לאחד מצירי הסיפור לאחר שהוא מגלה שחבריו מתארגנים לעבודה בשכר בשעות שלאחר הלימודים, על מנת לרכוש לעצמם זוג אופניים משותף, ומסרבים לכלול אותו בתכנית השאפתנית. אלא שהדחיה מומתקת לבסוף כאשר יוסף זוכה במקום הראשון בתחרות ציורים והפרס המוענק לו הוא "זוג אופניים מקסימים"!

אהבתו של יוסף לציור וכשרונו בתחום זה מייחדים אותו ומקנים לדמותו מורכבות ועומק. עולמו הפנימי עולה על גדותיו, דמיונו עשיר והוא נותן לו ביטוי באמצעות הציור. הסביבה מכירה באהבתו של יוסף לציור ובכישורו, והמורה מעודדת אותו להשתתף בתחרות הציור ואף מעניקה לו לשם כך חבילת צבעים

¹¹ סלינה משיח "תמר ורטה-זהבי: סופרת ילדים רדיקלית ואקטיביסטית" ספרות ילדים ונוער 137-155 (2014) 151.

¹² ראו פרטים בדף האישי של היוצר באתר פסיכולוגיה עברית <https://did.li/HvCTY>

¹³ ראו ידיעה באתר ה- (ICP) THE INTERNATIONAL CENTER OF PHOTOGRAPHY (2016)

<https://did.li/09HCN>

¹⁴ תמר ורטה ועבד-אלסלאם יונס, החלום של יוסף, צילומים: מיקי קרצמן (2003).

חדשה. שלא במקרה נושא התחרות הוא "החלום שלי"; נושא זה הולם את יוסף, המכונה בפי חבריו "יוסף החלמן", כמו כפפה ליד. בדרך כלל מסבכת הנטייה לחלום-בהקיץ את יוסף, מפני שחבריו לועגים לו על כך והוריו כועסים עליו. "מחלומות אי אפשר לקנות לחם", נוזפים בו הוריו; אבל הסיפור מאפשר ליוסף החלמן להוכיח להוריו את טעותם. קשה להתעלם כאן מן האנאלוגיה בין יוסף-הילד לדמותו המקראית של יוסף (ספר בראשית, ל"ז-מ"ז) ולדמותו של יוסף הנביא בקוראן ובמסורת המוסלמית (סוּרַת יוֹסוּף). פרסומו של הספר בערבית ובעברית גם יחד מועיד אותו לקוראים הדוברים את שתי השפות ועשויים להידרש לכל אחד מן ההרמזים הללו. בשני המקורות גם יחד נדחה יוסף/יוסף על ידי אחיו, חווה הגלייה אך חלומותיו הכבירים זוכים להתממש ומעלים אותו לגדולה. נידויו של יוסף/יוסף בתנ"ך ובקוראן מעמיק דווקא את הפן האוניברסלי בדמותו של הילד הסובל מחריגות ומדחייה חברתית בתוך קבוצת ההשתייכות שלו. עם זאת, הילד החריג הוא גם מטונימיה של קבוצת השתייכות זו – הפליטים הפלסטיניים, שמדינות ערב גילו ועודן מגלות כלפיהם יחס אמביוולנטי של דאגה, התנשאות ודחיה.

הקשר המיוחד בין יוסף לסבתו מייצג נאמנות בין-דורית חזקה וסמלית מבחינה אידיאולוגית.¹⁵ שכן, זיכרונותיה של הסבתא ממוקדים באופן בלעדי בכפר ילדותה בישראל, שנהרס במלחמה "וכל האנשים שגרו בו הפכו לפליטים". סבתו של יוסף מתרפקת על חוויות הילדות בכפר הישראלי שכללו קטיפי שקדים, תאנים ותותים מתוקים מן העצים הפוריים; "כמה טוב היה אז", היא אומרת; "חיינו בגן עדן ולא ידענו שזה גן עדן".¹⁶ סיפוריה של הסבתא עומדים ביסוד בחירתו של יוסף להגיש לתחרות הציורים ציור של סבתו בילדותה, כשהיא יושבת עם חברותיה בין העצים עמוסי הפרי בכפר ילדותן. על גבי הציור הוא כותב: "החלום שלי הוא לרכוב על אופנים ביום קיץ עד לכפר האהוב של סבתא ושלי" (ההדגשה שלי, עב"א). ציור זה מנציח ומבסס את המורשת הפלסטינית ואת הזדהות הנכד עם כאב העקירה ועם הגעגוע של בני הדורות הקודמים למולדתם.

קשה שלא לראות בנושאו של הציור הילדי (ובהבלטתו באמצעות זכייתו בפרס הראשון בתחרות הציורים) אקט פוליטי מובהק, שיוצרי הספר המבוגרים מנגישים לקוראיהם באמצעות הגיבור הצעיר. זאת משום שציור זה מזמן אל ספר הילדים שלפנינו את הפולמוס על "זכות השיבה", מושג המתבסס על החלטה מס' 194 של

¹⁵ על הספר ראו גם: יעל דר "זה בצד זה: החלום של יוסף" הארץ (11 ינואר 2004) <https://did.li/SXFZH>. שי רודין "דמות הערבי בספרות הישראלית לילדים ולנוער 1985-2015" **ספרות ילדים ונוער** 138, 29-61 (2015), (להלן: רודין); סמדר פלק-פרץ "בידיים פתוחות ובלב נדיב: ייצוגים של פליטים בספרות ילדים ונוער רדיקלית מאת תמר ורטה-זהבי" **ספרות ילדים ונוער** 143, 136-123 (2022).

¹⁶ על נאמנות התיאור למציאות אפשר להתרשם מן הדו"ח של מרכז המחקר והמידע של הכנסת: יניב רונן, **פליטים פלסטינים המבקשים לממש את "זכות השיבה" לישראל** (24 מארס 2009). בין השאר גורס הדו"ח כי "השיבה היא שיבה אל הכפר, אל הבית ואל חלקת האדמה שנטשו ב-1948. לכן, רבים מהפליטים שומרים על מסמכים ועל חפצים המעידים על קניין ועל שייכות לבית שעזבו. יצוין כי מקום המגורים המקורי בישראל משמש גם מוקד של זהות והתייחסות חברתית בעבור הפליטים. הפליטים גרים במחנות בשכונות המאורגנות לפי מקום המגורים המקורי, הם מזוהים איש את רעהו לפי מקום המגורים המקורי ועוד" (4) <https://did.li/Merri>.

עצרת האו"ם מיום 11 בדצמבר 1948. החלטה זו עומדת במרכז מחלוקת אידיאולוגית ומשפטית מתמשכת, שהחוק הישראלי והפלסטיני שותפים לה. "חוק שריון שלילת זכות השיבה" הישראלי (2001) אוסר שיבת פליטים לשטח מדינת ישראל (אלא ברוב של חברי הכנסת),¹⁷ ואילו "חוק זכות השיבה" הפלסטיני (2008) אינו מעניק למתדיין הפלסטיני העתידי שום לגיטימציה לסטות מן הדרישה להשיב את הפליטים הפלסטינים וצאצאיהם לפלסטין ההיסטורית ו/או לפצותם על אי שיבתם אליה.¹⁸ הציור של יוסף מבטא את הנראטיב הפלסטיני אולם ספר הילדים מיועד לקוראים ישראלים (דוברי עברית ו/או ערבית), האוחזים לרוב בנראטיב מנוגד. כך מבליט הציור את הקשר ההדוק המתקיים בין החלטות משפטיות לבין תרבות, היסטוריה ומורשת. מנחם מאוטנר טען בהקשר זה כי "הגישה המבקשת להסדיר את חייהם של בני האדם באמצעות כללים מניחה שכל צרכניהם של הכללים יתפסו את תוכנם באופן זהה";¹⁹ אך המציאות היומיומית של בני האדם טעונה במשמעויות תרבותיות ובערכים הקובעים את יחסם לחוק ולהשלכותיו. הגישה שמאוטנר מכנה "המשפט כתרבות" מחייבת אפוא דחיה של ערכים מסויימים בכל הכרעה משפטית והיא שזורה תמיד ממד של טרגיות.²⁰ טרגיות זו מתווכת לקוראי הספר הצעירים באמצעות סיפורה של הסבתא והשאלה אם לפתח את הדיון בה מונחת לפתחם של מתוכי הספר המבוגרים.

ואמנם בספרם של ורטה, יונס וקרצמן ישנם רבדים היסטוריים, אקטואליים ומשפטיים שהבנתם העמוקה מחייבת ידע חוץ-ספרותי על אודות הסכסוך הישראלי-פלסטיני. מהי המלחמה הגדולה שבה נהרס כפרה של סבתא? מדוע הפכו תושביו לפליטים? מדוע הם אינם יכולים לשוב לישראל? מהו ההקשר הרחב שממנו נגזרת עליבותו של מחנה דהיישה, הידוע בצפיפותו ובתקריות האלימות הרבות שבין תושביו לבין כוחות צה"ל? היכן ממוקמת עזה, שבה מתקיימת תחרות הציורים שאליה נשלח ציורו של יוסף, ומה הקשר בינה לבין דהיישה, הסמוך לעיר בית לחם? כאמור, למתוכי המבוגרים של הספר לקוראים הצעירים (בערבית או בעברית) שמורה זכות הבחירה להחליט מה מן המידע הזה ילווה את הקראתו לילדים ומה יישאר חסוי. אפשר בהחלט להזדהות עם יוסף רק על בסיס אופיו הנעים וחריגותו החברתית ולשמוח בצדק הפואטי שנעשה לו לאחר זוכה בתחרות הציורים גם בלא עיסוק בשאלות אלו. אולם העובדה שיוסף מתגורר בזירה אלימה מאד של המאבק הפלסטיני-ישראלי, מקום שנצרב בתודעה הישראלית-יהודית כמקום מגוריו של

¹⁷ חוק שריון שלילת זכות השיבה, תשס"א-2001, ס"ח 1771.

¹⁸ חוק זכות השיבה הפלסטיני, 2008. על החוק הפלסטיני אפשר לקרוא אצל יהונתן דחוח-הלוי "חוק פלסטיני המונע ויתור כלשהו על זכות השיבה אושר על ידי אבו מאזן" **המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה: ביטחון, אסטרטגיה, דיפלומטיה, משפט בינלאומי** (10.10.2011), <https://did.li/Lerl>. עוד על ההשלכות המשפטיות של זכות השיבה ראו אצל Ruth Lapidoth, *LEGAL ASPECTS OF THE PALESTINIAN REFUGEE QUESTION, JERUSALEM LETTER* <https://www.jcpa.org/jl/vp485.htm> (1 September 2002) *VIEWPOINTS*.

¹⁹ מנחם מאוטנר, "המשפט כתרבות: לקראת פרדיגמה מחקרית חדשה", **רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית** 549 (מנחם מאוטנר, רונן שמיר ואבי שניא עורכים, 1998).

²⁰ שם בעמ' 569.

ה"אויב" (או "החשוד המייד", כפי שנכתב לעיל), מאתגרת את השיח הבין-דורי ומקשה על התעלמות מן השאלות המבקשות. גם העובדה שהספר מלווה בצילומים בעלי כוח סוגסטיבי רב מקשה על כך. מדובר בצילומים סמי-תיעודיים, משום שסיפור העלילה בדוי, אף שהוא נגזר מתנאי החיים הממשיים בדהיישה ומן הקמה של הפליטות והתקווה המתמשכת למימוש חלום השיבה. לצורך צילומי הספר הנדון שהו היוצרים, ורטה, יונס וקרצמן בבית משפחתו של הילד המגלם את יוסף בדהיישה במשך שלושה ימים, ותיעדו אותו בסביבתו האותנטית.²¹ הצילומים של מיקי קרצמן מציגים את יוסף כילד נאה, מסודר ומטופח, שערך גזור היטב ופנים ביתו חמים ונעים. הקרבה הפיסית בינו לבין סבתו החייכנית וצחורת-המטפחת ניכרת, ומלמדת על משפחתיות נורמטיבית, חמימה ומגוננת. עיניו של יוסף מאירות והבעת פניו רכה ומאששת את התיאור המילולי של אופיו החולמני. ניכר שהצילום נמנע מהצגת יוסף כדמות של קרבן הראויה לרחמי הקורא, אף שהעובדות מדברות בעד עצמן: המרחב הציבורי של מחנה הפליטים נחשף בצילומים כמרחב צפוף, מוזנח, עגום ואפרורי. דרכי העפר רוויות בשלוליות עכורות, תולוליות ובורות, והיעדר התשתיות (כבישים, מדרכות וניקוז) בולט לעין. צילומיו של קרצמן משמשים ראיה אילמת להבדלים המכריעים בין מחנה הפליטים שבו מתגוררים יוסף וסבתו בהווה – מרחב מונוכרומטי דל וחסר משאבים מרובב עפר וגרוטאות – לבין הכפר הירוק ושופע עצי הפרי שבו התגוררה סבתא בעבר ושאליו היא לא חדלה להתגעגע. אלו עדויות אילמות לתנאי המצוקה והדלות שבהם גדלים ילדי מחנות הפליטים ולפער בין הצדק הסיפורי הפרטי המתחולל בחיי יוסף לבין מציאות חייו, שנותרה עגומה. במציאות זו הפכו מחנות הפליטים שביקשו לספק פתרון זמני לפלסטינים שברחו או גורשו מישראל במהלך מלחמת 1948 ליישובי קבע שתנאי החיים בהם קשים ביותר. זוהי מציאות שבה השיח על זכות השיבה של הפלסטינים הוא שיח ער ורלוונטי, שגם צאצאי הפליטים (ובכללם ילדים) שותפים לו. שיח זה מבוסס, כאמור, על מחלוקת משפטית מתמשכת שספרות הילדים הישראלית נוטה לעקוף, והספר 'החלום של יוסף' הוא דוגמה חלוצית וייחודית לזימונה הזהיר לדיון.

מקרה מבחן 2: ילדות ויֶסֶף

שטחו של הכפר ע'ג'ר, היחיד בישראל שתושביו עלאוים, חצוי באופן רשמי בין לבנון לישראל. עם זאת, מאז 1978 (מבצע ליטני), אז נכנס צה"ל לדרום לבנון וחלש על שני צדי הגבול הלבנוני, נמצא הכפר בפועל בשליטת ישראל. בשנת 1981 סופח חלקו הדרומי לישראל במסגרת חוק סיפוח רמת הגולן. עם נסיגת צה"ל מלבנון בשנת 2000 המליץ האו"ם על קביעת הגבול בין לבנון לישראל במרכז הכפר, וכוחות צה"ל לא הורשו להיכנס עוד לחלקו הצפוני. מכיוון שלבנון לא מימשה את ריבונותה

²¹ אני מודה לתמר ורטה-זהבי על המידע החשוב שמסרה לי בשיחת טלפון ביום 2 אוקטובר 2023.

באיזור התמקם חיזבאללה בחלקו הצפוני של הכפר וחשף את תושביו לפעילות טרור ולפשע, שגזרה עליהם לחיות בצל מתיחות בלתי פוסקת. מאז שנת 2006 נסגר היישוב לכניסת אזרחים ישראלים לתחומו והכפר נקלע לסגר שהוסר רק לאחרונה (ספטמבר 2022), עם אבטחת גבולו הצפוני. בכל עשרות השנים הללו היה ע'ג'ר מובלעת אתנית חריגה בישראל וישות המקמקה מבחינה משפטית.

ספרה של עמלה עינת 'אמני, הילדה מעג'ר', המלווה בצילומיה של אחלאם שיבלי, ראה אור בשנת 2003, שלוש שנים לאחר יציאת צה"ל מרצועת הביטחון בדרום לבנון. גיבורת הסיפור היא ילדה חקרנית ודעתנית כבת שש, המנסה להבין את סדרי העולם שבו היא חיה ובתוך כך מתיידדת עם קצין צה"ל המשרת בכפרה – יוסי. ייחודה של הדת העלאווית והסדר החברתי שאליו נחנכת אמני נמסרים לקוראי הספר טיפין טיפין, אגב מסע הגילוי של אמני, שהחברה סביבה אינה ששה להשביע את סקרנותה. אמה של אמני, סיהאם, אינה מוכנה להסביר לבתה מה פשר הפיצוצים והיריות שמהם סובלים אנשי הכפר; אביה חוסיין מסביר לה שסודות הדת העלאווית אינם פתוחים בפני נשים וילדות, ואילו המורה סמיחה מגדילה ונוזפת בה: "תפסיקי כבר עם השאלות שלך! [...] בשביל זה יש זקנים בכפר. הם חושבים בשבילנו. את בסך הכל ילדה קטנה".²² כאשר אמני מעזה לעקוב אחרי הגברים ההולכים לתפילה היא מגורשת משם בהנפת מקל על ידי אחד מן הזקנים ומתוודה כי "הזעם שראתה על פניו היה מפחיד".²³

המסע שעוברים קוראי וקוראות הספר יחד עם אמני הוא נקודת פתיחה לפיתוח תודעה חברתית, פוליטית ומשפטית. כך, למשל, כאשר אביה של אמני מתרצה הוא מתאר לבתו את לידתה במכונת ומסביר לה שכאשר אמה כרעה ללדת נסגרו שערי הכפר על ידי צה"ל בגלל התראה על חדירת מחבלים והיציאה מן הכפר נאסרה. כאשר הוא מתחנך בפני מפקד צה"ל במקום שייאות לפתוח בפניו את שער היישוב, הנ"ל מטיח בו: "איזה טענות יש לכם? הרי אף אחד לא רצה אתכם אחרי המלחמה. לא הסורים שלכם ולא הלבנונים. תגידו תודה שאצלנו הסכימו לדאוג לכם ואפילו להפוך אתכם לאזרחי ישראל. מה אנחנו אשמים שהחיזבאללה באים להרוג? אתה חושב שאני שמח להיות פה כעת?"²⁴ מידע מעין זה, יחד עם כניסתם של מושגים ממהדורות החדשות לתוך ספר הילדים (גבול, עלאוים, מוסלמים, חיזבאללה, התקלות, הפגזות), פורמת את הבעה המוגנת שבה חיים רוב הקוראים, ומאפשרת להם להכיר מעט מהמציאות האתנית, הביטחונית והחוקית הסבוכה המתקיימת בְּסֶפֶר ישראל. זהו סְפֶר בכמה מובנים: הן במובן המדיני כאיזור סמוך לגבול, הן במובן המשפטי כאיזור חריג שיש להחיל עליו צווים ותקנות ייחודיים, הן במובנו כמסמן של פריפריה חברתית מקופחת.

אמצעי נוסף, שבעזרתו מעודד הספר את התפתחות התודעה והחברות המשפטיים של הקוראים והקוראות הוא השימוש בצילומים במקום באיורים. את שער הספר מעטר צילום של אמני בחברת סבתה שבו מקרינים פני הנכדה עצב

²² עמלה עינת, אמני – הילדה מעג'ר, צילומים: אחלאם שיבלי 12 (2003).

²³ שם, בעמ' 37.

²⁴ שם, בעמ' 21.

ותסכול. סבתא רוכנת אל אמני בחיבוק מנחם אך קוראי הספר אינם יכולים שלא לשאול עצמם מדוע זקוקה אמני לחיבוק ולריצוי. התשובה לכך מתגבשת במהלך הקריאה, כאשר סקרנותה של אמני נבלמת על ידי המבוגרים של החברה העלאווית (gatekeepers) ובעקבות המצב הבטחוני ופציעתו של יוסי, קצין הצבא שעמו התיידדה. אחלאם שיבלי, שצילמה את צילומי הספר, היא צלמת ממוצא בדואי בעלת שם בינלאומי.²⁵ לדבריה, אחד הנושאים המעסיקים אותה לאורך כל שנות יצירתה הוא האוכלוסייה הערבית בישראל והקשר הסבוך שלה לאדמה ולמושג "בית". כשני עשורים לאחר שהספר על אמני ראה אור תיארה שיבלי לעמלה עינת את הקושי שהרגישה בעת צילום הספר, כשניסתה לחדור עם המצלמה שלה אל ההווה הפנימית העמוקה של אנשי עג'ר שחיו, לדבריה, במציאות שבה הקדר משפטי הגן עליהם מהפקרה מוחלטת אך בה בעת כלא אותם בסגר מתמשך במציאות של הפגזות ולוחמה.²⁶

אחד האמצעים שמצאה שיבלי לתיווך הוויה פנימית מורכבת זו הוא שילוב צילומים בשחור-לבן בינות לצילומים הצבעוניים בספר. צילומים אלה פועלים כדי להדגיש את האיכות התיעודית²⁷ של המשתקף ורומזים על הוויה שכל כולה ניגודי "צבע" עזים. מחד גיסא מסורת ייחודית שנשמרת בקפדנות, כפר מטופח, משפחה חמימה וגיבורת סיפור צעירה, שהיא הגרסה העלאווית של ילדה קטנה, יחידה ותמה, בשמלה (מסורתית) ושתי צמות. מאידך גיסא סכנת חיים, בידוד אתני ופוליטי, הדרה בין-דורית ומגדרית וגיבורת סיפור אקטיבית הנלחמת בעוז על זכותה ל לשאול "למה"?

בשניים מן הצילומים בשחור-לבן בספר נראית אמני במסעה לעבר נהר החצבני, כשהיא חוצה את גדר הגבול הסמלית לעבר השטח הלבנוני. אמני נחושה להגיע אל הנהר שגעגועי אביה נתונים לו ויוצאת אל המרחב באקט של התנגדות סמלית, שהיא גם התנגדות להסדר המשפטי המארגן את חייה וחיי משפחתה בטריטוריה שהוקצתה להם. בשונה מ"אזור" או מ"שטח", "טריטוריה" היא מקום שבו מופעל כוח; מקום שהציאה ממנו והשימוש בו מוגבלים על ידי בעל השליטה במרחב (במקרה זה המדינה והצבא).²⁸ נראה אפוא שאין זה מקרי שצילומים אלה מתכתבים במובהק עם עבודותיו של הצלם שמחה שירמן, ובמיוחד עם הצילום "ילדה בלבנון" (1982), אף הוא צילום בשחור-לבן המראה ילדה לבושה שמלה לבנה רצה בשיפולי גבעה במרחב הלבנוני. בספר הנדון מוחזרת אמני לביתה על ידי רועה לבנוני טוב לב, אלא שהסוף הטוב אינו "טוב" במובן העמוק של המילה. יוסי, ידידה הקצין של אמני, אינו

²⁵ מרכז המידע לאמנות ישראלית, אתר מוזיאון ישראל ירושלים <https://did.li/n4fZH>

²⁶ עמלה עינת, **לאן נעלם פוליס גאורגיו? הסיפורים שמאחורי הסיפורים** 62 (2022), (להלן: עינת).

²⁷ על איכות התיעודית של הצילום בשחור-לבן ראו: Julia Hirsch, *Photography in Children's Books: A Generic Approach*, *THE LION AND THE UNICORN* 7-8, 140-155 (1983-1984); גם רולאן בארת' העיד כי: "color is a coating applied later on to the original. truth of the black-and-white photograph. For me, color is an artifice, a cosmetic" ראו: ROLAND BARTHES, *CAMERA LUCIDA: REFLECTIONS ON PHOTOGRAPHY* 81 (1981) (להלן: בארת').

²⁸ אריאל הנדל "הספר ומאפייניו" **עצור - איך גבול! על גבולות והיעדרם / ישראל 2017** 41 (הני זוכייה רענן ליפשיץ עורכים, 2017).

חוזר עוד לכפר, הסגר נמשך ונהר החצבני נותר רחוק מהישג ידם של אנשי ע'ג'ר. כתיבת הסיפור הביוגרפי והשימוש בצילום התיעודי היו, אפוא, דרכן של עינת ושיבלי להפיץ בקרב ילדים וילדות בישראל את סיפורם של ילדי ע'ג'ר ואת תקותם לשינוי המעמד של קהילתם וכפרם, ממש כשם גיבורת הסיפור, אמני, שמשמעותו בעברית תקווה.²⁹

מקרה מבחן 3: ילדות, קיפוח מגזרי והרס הבית

על כריכת הספר 'זינב' – הילדה מהמדבר' מאת עמלה עינת צילום טריפטיכון של הצלם מחמד אל-ע'נאמי (2005). במרכזו דיוקנה של זינב – ילדה צעירה, שחומת עור ועיניים המישירה מבט נוקב וגא אל נקודה לא ידועה באופק. משני צדי הדיוקן תצלומים נוספים, צרים ממנו. באחד מתועד עדר עיזים במדבר, ביטוי לאורח החיים הברואי המסורתי. ואילו בשני נצפית ערימת הריסות של חלקי פת, המלמדת על הפרעת הרשויות למסורת חיים זו. המידע הוויזואלי המקדם את פני קוראי הספר עוד בטרם פתיחתו מצביע, אפוא, על ילדות המתקיימת בין מסורת חקלאית שלווה ליסודות קיום מעורערים.

במאמר שמפענח את תהליכי האפיון של הדמות הספרותית תיאר ראלף שניידר את תהליכי הפרסונליזציה של הדמות באמצעות מידע המצטבר במהלך היצירה בנוסח bottom-up.³⁰ הכוונה למאפיינים ישירים ועקיפים שזימונם יחד לא צפוי מראש ואינו תלוי הכללה מגדרית, מעמדית או אתנית. הכללה כזו היא תולדה של השיטה ההפוכה, המחילה מאפיינים קבועים מראש על דמות, "מלמעלה-למטה" (top-down). ממחקרים מוקדמים עולה כי עד לרבע האחרון של המאה העשרים טיפחה ספרות הילדים הישראלית את דמותם של הערבים באופן מכליל כזה, בלא הבחנות אתניות פנימיות, כדמויות סטריאוטיפיות, דמוניות ובוגדניות שאין כל אפשרות וטעם להידבר עמן.³¹ בניגוד לכך דורשת הפרסונליזציה התגברות על תפיסות סטריאוטיפיות שמעורר המפגש אתה, פרישה מחושבת של המידע על

²⁹ משמעות השם וסמליותו מצוינת בספרה של עמלה עינת **לאן נעלם פוליס גאורגיו?**, שבו היא משוחחח עם אמני כשני עשורים לאחר צאת הספר לאור. אמני מעידה על הכוח שהספר המצולם נטע בה בילדותה ועל האדוות שיצר בחייה, שתנועתן הביאה אותה לעסוק בחינוך ובקידום חיים משותפים בישראל. ראו: עינת, לעיל ה"ש 26, עמ' 58-59.

³⁰ Ralf Schneider, *Toward a Cognitive Theory of Literary Character: The Dynamics of Mental-Model Construction*, *STYLe* 35(4) 607-639 (2001).

³¹ ראו: אדיר כהן **פנים מכווערות במראה: השתקפות הסכסוך היהודי-ערבי בספרות הילדים העברית** (1985); ענבל פרלסון "אנחנו ו'הם': היחס לאחר בספרות הילדים העכשווית" **עולם קטן** 1, 184-177 (2000). ורדין, לעיל ה"ש 15; Smadar Falk-Peretz, *Magic Tricks and Constructive Confrontations: Representations of the Arab Other in Contemporary Israeli Children's Literature*, In *Jewish and Arab Childhood in Israel: Contemporary Perspectives* 217-231 (Einat Baram Eshel et al. eds., 2021).

אודותיה (מצד היוצר), ונכונות לאינטגרציה מחודשת של פיסות מידע ישנות וחדשות (מצד הקורא).³²

ואמנם עמלה עינת מתארת את זינב כדמות מורכבת למדי: "היא אהבה את השקט ואת הריח של המדבר הגדול. היא אהבה את הסוסים השחורים ואת הגמלים ארוכי הצוואר שרעו על הגבעות מסביב. אבל לפעמים חלמה על מקומות רחוקים שראתה בטלוויזיה: על אוטובוסים מבהיקים ורכבות ארוכות, על ילקוטים גדולים ויפים שנשאו הילדים בדרכם לבתי ספר בערים גדולות, על הים ועל ספרים, צעצועים ומחשבים".³³ האמביוולנטיות של זינב ביחס למה שחיה מציעים לה קשורה גם ביחסים הבין-דוריים שלה עם הוריה וסבתה, שמתנגדת למגורים בבית פח ומתעקשת להמשיך לגור באוהל פשוט. אלא שלאותנטיות שמייצגת הסבתא יש גם מחיר מגדרי, משום שעל שאיפתה של זינב ללמוד בבית הספר, להשכיל ולעסוק בעתיד בהוראה, מאיימים קשיי התחבורה מן היישוב שבו היא מתגוררת אל בית הספר המרוחק. משפחתה לא משקיעה מאמץ בהתמודדות עם אתגר התחבורה מפני שסבתה של זינב ואחיה סבורים שממילא בנות צריכות להישאר בבית ולעסוק ברקמה, בבישול ובאפיה. הם מצדיקים זאת בחשיבותן של המלאכות הנשיות לשימור התרבות הבדואית.

הקונפליקט בין אורח החיים הנוודי לאינטרסים של המשטר הישראלי מגיע לשיאו באחד הבקרים, כשזינב מתעוררת בבהלה משנתה לרעש דחפורים שעוסקים בהרס בתי הפח ביישוב. בעוד אמה, סבתה ושאר נשות השבט "מיללות לילות ממושכות של צער ופחד"³⁴ מחליטה זינב לצאת את גבולות היישוב אל המדבר רחב הידיים על מנת להזעיק לעזרה את אחיה, שיצאו לרעות את הצאן. המעשה הנועז והנואש מביא לאבדן דרכה במדבר, להתייבשות ולאיבוד הכרה. ובכל זאת הסיפור מסתיים בתקווה. זינב נמצאת והאב מלטף את בתו המתאוששת ומבטיח לה שבני הקהילה לעולם לא ייוואשו מאורח חייהם המסורתי. ועוד בשורה מבשר האב לזינב: הוא מבטיח לחפש דרך להחזירה לבית הספר, כפי שהיא מייחלת. כך נוצרת הקבלה ברורה בין תקוות הגיבורה המהווה מיעוט בגיל ובמגדר לבין תקוות המיעוט הבדואי בכלל.

'זינב – הילדה מהמדבר' היא יצירה פוליטית המציפה את מורכבות חייהם של הבדואים בנגב. "הצרות שאליהן התכוונה סבתא התחילו מאז שהאנשים האחראים על תכנון היישובים במדינת ישראל הודיעו לבדואים, שבמדינה מסודרת לא יוכלו

³² על חשיבותה של הפרסונליזציה מעידים מסמכים מחקריים שונים המכוונים לציבור הרחב, דוגמת דו"חות המחקר שפרסם מרכז אדווה למידע על שוויון וצדק חברתי בישראל בתקופת מגפת הקורונה. מסמכים אלה מבוססים על איסוף נתונים מחקריים וניקוזם לבניית פרופיל פיקטיבי של נציגי קבוצות מיעוט, על מנת להמחיש את החסמים האובייקטיביים האופייניים להם. ראו: ברברה סבירסקי, אתי קונור-אטיאס ושני בר-און ממן "ההשלכות החברתיות של הקורונה: רבקי, חרדית, בני ברק" אתר מרכז אדווה (10 אוקטובר 2021), <https://adva.org/he/coronacrisis-rivki>; ברברה סבירסקי, אתי קונור-אטיאס ושני בר-און ממן "ההשלכות החברתיות של הקורונה: בילאל, נער, כפר לא מוכר", אתר מרכז אדווה (12 דצמבר 2021) <https://adva.org/he/coronacrisis-bilal>, (להלן: "ההשלכות החברתיות של הקורונה: בילאל, נער, כפר לא מוכר").

³³ עמלה עינת, זינב – הילדה מהמדבר, צילומים: מחמד אל-עצאמי 16 (2005).

³⁴ שם, בעמ' 20.

להמשיך לנדוד. 'אתם חייבים', אמרו להם, 'לעבור לגור ביישובים קבועים ומסודרים – כמו כולם'.³⁵ כידוע, לאחר מלחמת העצמאות רוכזו הבדואים בנגב בתחום מושב מוגדר המכונה "איזור הסייג" והוחל עליהם ממשל צבאי. לאחר ביטול הממשל הצבאי (1966), החלה המדינה בהקמת יישובים עירוניים המיועדים להתיישבות קבע של הבדואים. לעיר רהט נוספו ברבות השנים שש עיירות ואחד-עשר כפרים שזכו למעמד מוניציפלי. אלא שקרוב למחצית מן האוכלוסייה הבדואית העדיפה שלא לעבור ליישובים אלה, להישאר במקומה ולהמשיך לנהל אורח חיים חקלאי וחצי נוודי. אוכלוסייה זו מתגוררת בעשרות יישובים בלתי מוכרים ברחבי הנגב באורח חיים שאותו מכנים מיכל טמיר וגרשון גונטובניק "חיים בשולי המשפט והחברה".³⁶ מהלכי חקיקה שונים הגבילו את זכותם של הבדואים על הקרקעות ההיסטוריות שלהם (שנותרו מחוץ לאיזור הסייג),³⁷ ואי הסכמתם של הבדואים עם פסיקות בית המשפט דנה אותם לחיים של נישול וקיפוח מתמשך, המתוארים באופן מפוכח בדו"ח ועדת גולדברג.³⁸ הדו"ח ראה אור בשנת 2009, שנים ספורות לאחר שיפור של זינב ראה אור, ולפי הנתונים המובאים בו כ-60% מן האוכלוסייה הבדואית בנגב הם ילדים ובני נוער.³⁹ בקרב מיעוט שבתוך מיעוט זה ילדות כמו זינב הן קבוצת מיעוט נוספת, נחותה במיוחד, והסירוב של משפחה לשלוח אותה לבית הספר הוא סימפטומטי לחברה הפטריארכלית. סירוב זה מעיד על תוקפם של נורמות תרבותיות והסדרים פנימיים בחברה הבדואית, שאינם עולים בקנה אחד עם החוק הישראלי.⁴⁰ בנקודה זו יש להזכיר כי הפרק השלישי בספרה של טליה דיסקין עוסק בהסדרת החינוך בישראל באמצעים משפטיים מאז ספטמבר 1949. לדברי דיסקין רבים מאנשי המקצוע שעסקו בממשק שבין חינוך למשפט ראו קשר הדוק בין בערות לבין עבריינות ופשעה, והאמינו שטובת החברה כולה טמונה בקיום חובת החינוך. דיסקין מתארת את הקשיים לאכוף את חוק לימוד חובה ואת התערבותה של עיתונות הילדים דאז בתיאור הפרותיו ובעידוד הציות לו.⁴¹ מפתיע אפוא לגלות שסיפור של זינב חושף הפרות כאלה גם בחלוף חצי מאה, מטעמי מסורת, מגדר, עוני וקשיי תחבורה.⁴² מפתיע עוד יותר לגלות את הסלקטיביות של אכיפת החוק

³⁵ שם, בעמ' 12.

³⁶ מיכל טמיר וגרשון גונטובניק "אתגר המציאות של הקהילה הבדואית בנגב: הכרה בתורת ההכרה בתוך משפט, מיעוט וסכסוך לאומי 429-478 (ראיף זריק ואילן סבן עורכים, תשע"ז).

³⁷ ראו: חוק להסדר תפיסת מקרקעים בשעת חירום, תשי"ב-1949, ס"ח 27; חוק רכישת מקרקעים (אישור פעולות ופיקויים), תשי"ג-1953, ס"ח 122; ראו גם מאמרם של אורן יפתחאל, סנדי קדר ואחמד אמרה, "עיון מחודש בהלכת 'הנגב המת': זכויות קניין במרחב הבדוי", משפט וממשל י"ד 7-147 (תשע"ב).

³⁸ לתיאור מפוכח של החיים ביישובים הבלתי מוכרים ראו: דו"ח גולדברג, הוועדה להצעת מדיניות להסדרת התיישבות הבדואים בנגב, אתר המשרד לשוויון חברתי (2009) <https://did.li/daICN>.

³⁹ שם, בעמ' 12.

⁴⁰ ראו: "ההשלכות החברתיות של הקורונה: בילאל, נער, כפר לא מוכר", לעיל ה"ש 32; קאסם אלצראיעה "משפט שבטי, אינטגרציה או סגרגציה" לקסיקי 7 (28 אוגוסט 2018) <https://did.li/LwCTY>.

⁴¹ דיסקין, לעיל ה"ש 1, עמ' 99-124.

⁴² להצגה זו של הדברים יש על מה לסמוך. מנתונים שנאספו לקראת ציון יום הנגב בכנסת בשנת 2020, עולה שגם בחלוף למעלה מעשור מאז פרסום זינב – הילדה מהמדבר נותר שיעור נשירת התלמידות

באלף השלישי, שאינה מתערבת בשאלת חינוכה של ילדה צעירה אך מגלה נוקשות ואלמות כלפי סוגיית מגוריה. מרבית קוראי הספר הצעירים מופתעים בוודאי לגלות ששאיפותיה של גיבורת הסיפור, ישראלית כמותם, הן לזכות באפשרות לפקוד את ספסי בית הספר ובקורת גג קבועה לראשה.

בהקשר זה יש לצילומיו של מחמד אל-ע'נאמי, המלווים את הספר, חשיבות מרובה. הצלם, בן לשבט אל-ע'נאמי מן היישוב הלא מוכר אום-מתנאן, שילב בספר שלוש קבוצות של צילומים. קבוצה אחת היא זו המציגה את זַיִנְבַּ עֲצֵמָה בפריימים נקיים, מאווררים, שלוכדים טווח רחב של הבעות מאופקות ומשחררים אותה מתפקיד נציגת המסורת. זַיִנְבַּ היא ילדה עדינה, לבושה בפשטות ככל בני גילה (מכנסי ג'ינס וחולצת טריקו חומה), שחורת שיער ועזת מבט, שמבטו של הצלם לוכד בדרך כלל על רקע המרחב המדברי הפתוח ורב האפשרויות (לכאורה). קבוצת הצילומים השנייה מתעדת את אורח החיים של החברה הבדואית – רעיית העיזים, האוהל הבדואי, טקס בישול הקפה, כלי הנגינה. צילומים מסורתיים אלה מהווים תזכורת ועדות לשייכותה התרבותית של זַיִנְבַּ, ליופיה של תרבות זו, ששיני הזמן והחוק מתנכלות לה,⁴³ ובה בעת למחויבותה של הילדה הצעירה כלפיה ולמחיר שהיא גובה ממנה. ואילו קבוצת הצילומים השלישית, הקטנה שבהן, מתעדת את הרס מגורי המשפחה, ערימות של פחונים חשופים המלמדים על אטימותו של שלטון החוק. הפסיפס שנוצר ממיזוג הצילומים הוא עדות לסיפורה הסבוך ורב-הרבדים של הקהילה שאליה משתייכת זַיִנְבַּ. זהו סיפורה של תרבות הקשורה בטבורה למרחב מחיה המגדיר את זהותה (צילומי המדבר), שפיתחה מיומנויות ומסורות ההולמות את "תחושת המקום" שלה (צילומי המסורת והפולקלור; ראו הערה 43), אך חווה טראומה מתמשכת עקב ההתייחסות ההרסנית כלפי מקום זה מצד השלטונות (צילומי הפחונים ההרוסים). דמותה של זַיִנְבַּ קושרת בין צלעות המשולש ומזכירה לכל המתבונן בצילומים שסיפורה של התרבות הבדואית אינו אלא סיפורם של אנשים פרטיים, בהם עשרות אלפי ילדים וילדות המשלמים מחיר מתמשך של הזנחה, קיפוח והפקרה, בחסות חוק שאינו נחלץ לטובתם ולהגנתם.

הבדואיות בנגב גבוה משיעור נשירת התלמידים באוכלוסיה זו, וגבוה משיעור נשירת תלמידות בכל מגזר אחר. בין הגורמים לכך אכן נמנית גם התנגדות משפחות ללימודי בנותיהם מחוץ ליישוב המגורים, כפי שגורס סיפורה של זַיִנְבַּ. על כך ראו: אתי וייסבלאי ואסף וינינגר "נתונים על נשירת תלמידות מבתי-ספר ועל לימודים אקדמיים בקרב נשים בחברה הבדואית בנגב" **הכנסת – מרכז המחקר והמידע** 6-2 (2020) https://fs.knesset.gov.il/23/Committees/23_cs_bg_589475.pdf

⁴³ על השפעת סכסוך הקרקעות המתמשך על שימור הפולקלור הבדואי, ראו: גבריאל סימון, נעה אבריאל-אבני, חביבה פדיה וישראל בלפר "לחלום את המקום מחדש: טיפוח תחושת מקום בקרב בדואים באזור נחל אריכה באמצעות שיקום המרחב המדומיין" **מחקרי הנגב, ים המלח והערבה** 7 (4), <https://www.adssc.org/wp-content/uploads/2019/04/journal7-4-98-83-2.pdf> (2015)

ספרות מצולמת וחברות פוליטי ומשפטית

אלו סוגים של ילדות צריכה לשקף ספרות הילדים ולאילו ילדים וילדות יש זכות להיראות ולהישמע בה? שבעה ספרי הילדים המצולמים העוסקים בילדים וילדות מקבוצות מיעוט בישראל שהוזכרו לעיל (שלושה מהם נבחנו ביתר פירוט) משיבים לכך תשובה ניצחת. הדמויות הילדיות המרכזיות המוצגות בספרים אלו מייצגות אוכלוסיות שיש להן מערכת יחסים פוליטית, חברתית ומשפטית טעונה עם החברה הישראלית, עם רשויות המדינה ועם חוקיה. עלילות הסיפורים מציגות מערכת יחסים זו בגלוי או במרומז באמצעות תיאור היבטים כלליים ואוניברסליים בחיי הילדים והילדות: רים מאמצת כלב בשם שאטר וחתלתולה בשם סוסו, יוסף משתתף בתחרות ציורים, שמוליק הולך לאיבוד כשהוא חוצה בטעות את גבולות השכונה המוכרת לו, זינב חולמת ללכת לבית הספר וגילת חוששת לגורל השתתפותה בהצגת בית הספר עקב נסיעה משפחתית לארה"ב. נרמול חוויות הילדות של דמויות אלה הוא אקט פואטי ופוליטי גם יחד. שכן, לדברי המשפטנית נדירה שלהוב-קבורקיאן החוקרת את השפעת החיים באזורי סכסוך עקובים מדם על ילדים, החברה הישראלית מכחישה לא אחת את ילדותם של בנים ובנות בחברה הפלסטינית. זהו אמצעי להצדקת ההפרדה הגיאוגרפית בין שתי החברות, שאחת מהן מאוכלסת לכאורה רק במבוגרים עוינים.⁴⁴ ייצוגם הכן של ילדים מקבוצות מיעוט דוברות ערבית בפני קוראים צעירים בישראל מאפשרת להם להתוודע להיבטים הבלתי המאיימים שלהם, והאפשרות לגבות זאת בצילומי עדות מבטיחה דעת קהל שתזכר את גיבורי וגיבורות הסיפורים באהדה ואמפתיה.

סוזן סונטאג, סופרת, קולנוענית ומחברת הספר 'הצילום כראי התקופה' (1979), טענה כי ייחודם של צילומים טמון בכוחם להסביר את האדם לאדם, ויתרה מכך – ביכולתם לאשר את האותנטיות האנושית של מושאי הצילום.⁴⁵ בד בבד נודעת חשיבות גדולה גם לתגובתם של הקוראים-המתבוננים. מאז הקמת מדינת ישראל מתקיימת בה מערכת חינוך מגזרית ורוב ילדי ישראל אינם פוגשים ב"אחר" עד בגרותם, אלא באופן אקראי. ילדים יהודים וערבים, חילונים ודתיים, ממעטים לפגוש ולהכיר אלה את אלה ואינם זוכים להיחשף באופן ממוסד למגוון הלאומי, האתני והתרבותי במרחב האזרחי.⁴⁶ הספרים המצולמים שנידונו לעיל מעניקים אפוא לקוראיהם הזדמנות להתוודע לילדים וילדות החיים בקרבתם ובכל זאת אינם מוכרים להם (זאת בהבדל מספריה המצולמים של אנה ריבקיין-בריק שייצגו ילדויות מרחבי העולם). זוהי הזדמנות, וגם הזמנה, לחברות פוליטי ומשפטי, שהצילומים תורמים

NADERA SHALHOUB-KEVORKIAN, INCARCERATED CHILDHOOD AND THE POLITICS OF UNCHILDING (2019).

⁴⁵ סוזן סונטאג "ההירואיות של הראייה" *הצילום כראי התקופה* 115 (1979).

⁴⁶ Wurud Jayusi and Ilana Paul-Binyamin, *The Experience of Shared Childhood: Jewish and Arab Children in a Bilingual and Binational School*, IN JEWISH AND ARAB CHILDHOOD IN ISRAEL: CONTEMPORARY PERSPECTIVES 91-94. (Einat Baram Eshel et al. eds., 2021)

לו תרומה רבת ערך. כחיזוק לדברי סונטאג הדגישו רולאן בארת' ואריאלה אזולאי את כוח-העדות של הצילום, המלמד כי העצם המצולם אכן "היה שם", וכי מה שהיה שם עשוי עדיין להיות שם!⁴⁷ התצלום הוא רב-ממדי, תוצר של פעולה המיוסדת על שותפות מוסרית בין מי שצילם, מי שצולם ומי שצופה בצילום (או יצפה בו), גרסה אזולאי. ספרי ילדים מצולמים מעמידים אפוא את תוכנם ועלילותיהם ל"משפט הציבור" ומטילים על הקוראים-המתבוננים הצעירים משימה: לברר את יחסם אל מושאי הצילומים, להבין את מורכבות המצב המתועד ולפעול, במידת הצורך, לתיקונו.

⁴⁷ בארת', לעיל ה"ש 27, עמ' 117; אריאלה אזולאי **האמנה האזרחית של הצילום** 105-95, 302 (2006).